

Az autonómia határai(n)

Református kontra állami oktatáspolitiká az 1920-as években

Az 1920-as évek magyar oktatáspolitikájának programja két fő jelszó köré szerveződött: vallásos (elsődlegesen keresztény) és hazafias (értsd: magyar nemzeti) nevelést akart elérni. Tanulmányunkban arra a kérdésre kerestük a választ, hogyan érvényesült ez a politika a magyarságot hangsúlyozó református egyház irányában. Egyházi forrásokat vizsgáltunk meg, hogy megállapíthassuk, gyakorlati megvalósítása miképpen történt, s milyen volt a fogadtatás a református egyházban. Leszögezhetjük: a jelszavakban valóban teljes volt az egyetértés a két szereplő közt. Az állam tényleges intézkedései azonban a református egyház iskolafenntartási terheinek növekedését okozták. Tanügyi autonómiája, amely bizonyos elemektől éppen a források ellenértékeként adta fel, azonban nem bővült. Az 1920-as évek a finanszírozás megoldatlanságát egyértelműen világossá tették. Miközben az egyház ragaszkodott az iskoláihoz, s a fenntartókat (az egyházközségeket) megtartásukra ösztönözte, azok csak nagy nehézségek árán boldogultak. A helyzetből kiutat az egyház vezetői nem találtak. Javaslatok merültek fel ugyan, de ezeket az egyházi fórumok – vizsgált forrásaink szerint – komolyan nem tárgyalták. (1)

Jelszavak mentén

1920 új korszakot nyitott a magyar történelemben. A hatalmat megszerző és azt hosszabb távon is tartósan megtartani képes politikai erők két fő jelszóba sűrítették programjukat: keresztény és nemzeti ideológiát akartak képviselni. Ahogy Ormos Mária tanulmányában leírja: ezen fogalmak jelentéstartalma képlékeny és bizonytalan volt. Éppen így fejezhetők ki a kormányalkotó politikai erők közötti konszenzust, jelentették az elégséges közös nevezőt, s egyben tükrözték a más csoportoktól, valamint 1918–1919 eseményeitől való elhatárolódást. A trianoni döntéssel megszűnt történelmi Magyarország a múltba kapaszkodva kereste a jövő lehetséges útjait. Az újjáépítésben segítséget keresett az egyházakban, azok összefogó erejére épített. Tette ezt annak ellenére, hogy a kereszténységet a társadalom egyre szélesebb rétegei – az egyházak megújulási törekvései és kétségtelen sikerei ellenére – inkább csak külsőségeként élték meg. Az egyházak igyekeztek a maguk javára, saját megerősítésükre fordítani a helyzetet. A pozíciók újraosztása pedig kiélezte a már meglévő felekezeti konfliktusokat (például elkeresztelés), sőt – többek között – a kritikus gazdasági helyzet újakat eredményezett (Ormos, 2003; Nagy, 2000, 116–122. o., vesd össze: Rébay, 2003). A katolikus egyház egykori államegyházi pozíciói – minden jogi szabályozás ellenére – a gyakorlatban, ha nem is a korábbi mértékben, de újra erősebben érvényesültek. A katolikus érdekek érvényesítését a politikai katolicizmus is elősegítette.

Tanulmányunkban arra a kérdésre keressük a választ: a fent említett jelszavak a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium oktatáspolitikájában miként conceptualizálódtak a református felekezeti oktatásügyet tekintve. Arra voltunk kíváncsiak, hogy az önmeghatározásában szintén e két elemet kiemelő református felekezet hogyan élte meg az 1920-as évek tanügyi politikáját. A két jelszó új alapot teremtett-e az állam és a nemzeti egyház közötti együttműködésben? E kérdések megválaszolásához a Dunamelléki és a Tiszántúli Református Egyházkerület közgyűlési jegyzőkönyveit vizsgáltuk meg. Áttekintettük továbbá az élükön álló református püspökök (a kor két legmeghatározóbb református egyházi vezetője, Baltazár Dezső és Ravasz László) Felsőházban elmondott beszédeit, valamint a tárgyunkban kiadott vallás- és közoktatásügyi miniszteri rendeleteket.

A kormányzat az 1920-as évek második felétől (jogi alapját az 1926: VII. tc. adta meg) nagyarányú fejlesztésbe fogott ezen a területen: állami népiskolákat és állami támogatással községi és felekezeti intézményeket építettek, illetve bővítettek ki. A felekezeti iskolák az Országos Népiszkolai Építési Alapból vissza nem térítendő segílyt, illetve kedvezményes kölcsönt kaphattak. Mindezt kérelmezniük kellett, s a kérelem jogossága, a kérelmező anyagi helyzete függvényében kezdődhetett meg az építkezés. Az állam tehát az egyházak segítségére támaszkodva, közös teherviseléssel bővítette a népiszkolák hálózatát, illetve a már meglévő intézményeket.

Elvi egység

Az 1920-as évek kormányai és az egyházak, köztük konkrétan a református egyház (a továbbiakban: egyház) oktatáspolitikája között elvi szinten alapvető egységet figyelhetünk meg. Az állam és az egyház közös érdeke volt a mielőbbi konszolidáció: az iskolák megszokott rendjének felvétele, minél teljesebben a tankötelesek beiskolázása, a tanítók és a tanárok pótlása. Az igazolási eljárásokban az egyház együttműködött az állammal. A gyanúba került pedagógusok ellen, lévén egyházi alkalmazottak, lefolytatta az állami elvárások szerint a bírósági eljárást. Azok eltávolításában, akik saját politikája, tanítása, sőt szervezete ellen véleményt nyilvánítottak, önmaga is érdekelt volt. A tanítók és a tanárok között is voltak példának okáért olyanok, akik az iskolai kötelező vallásoktatás megszüntetését javasolták, illetve a Tanácsköztársaság vonatkozó rendelkezését üdvözltek, végrehajtásában segítettek. (2) A református egyházi iskolák által biztosított hazafias és vallásos nevelés mint a konszolidáció eszköze jelent meg a tiszántúli főgondnok, Horthy István székfoglaló beszédében. (3)

A reformkori gyökerű s a dualizmus kori oktatás- és kultúrpolitikában is meg-megjelenő kultúrfölény-elmélet a Horthy-korszakban a politika meghatározó elemévé vált. Ebben a református egyház 16. században kialakult feladatának, a nemzeti kulturális misszióknak újraértelmezését láthatta. Főleg a tiszántúli egyházkerületi tanulmányi felügyelő, Dóczi Imre jelentései fejezik ki egyértelműen a klebelsbergi politika ezen elemével való azonosulást. Dóczi már 1920 júniusában így fogalmazott: „Vajha hazánkat ért végzetes katasztrófa a megsemmisítő hatás helyett fölrázná a nemzeti társadalmunkban szunnyadó erőket s a nemzeti föltámadásban iskoláink is új erőre kelhetnének, hogy erkölcsileg, szellemileg és testileg erőteljesebb nemzedéket nevelhessenek az új honfoglalásra.” (4) S jelentéseiben később is, a klebelsbergi éra előtt és alatt is, újra és újra előbukkan nemcsak a nemzeti nevelés mint református specifikum, hanem konkrétan a kultúrfölény, valamint feladatként a magyarság határo-

kon túlmutató kulturális egységének megőrzése. Ezeket a gondolatokat pedig a tiszántúli egyházkerületi közgyűlés kapcsolódó határozatai is kifejezték. (5)

A hazafias (nemzeti) nevelés a református egyház számára nem jelentett új elvárást, sőt hivatkozási alapul szolgált. Ravasz László püspök beszédeiben többször is hangot adott értetlenkedésének: miként lehet az, hogy éppen e nemzeti misszióban jeles református egyház került hátrányos helyzetbe az állami oktatáspolitikát illetően. (6) Nézete szerint a „református iskola bizonyosság a magyar kultúrfölény mellett”. (7) A részint német nyelvi környezetben működő gyönki gimnázium megtartásáért folytatott küzdelemben is fő érvként a református iskola magyarosító hatása jelent meg. (8)

Hogy a valláserkölcsei nevelés kérdésében az állam és az egyház egységes állásponton volt, azt nem kell külön bizonygatnunk. Illusztrációként Karai Sándornak, a debreceni főgimnázium igazgatójának szavait idézzük: kiváló gondot kell fordítani a valláserkölcsei nevelésre – kezdő –, mert „[e]z a gond annál nagyobb, mennél inkább belátjuk, hogy szétdarabolt, csonkaországunk feltámadása nem üres jelszavakkal és nagyhangú frázisokkal történhetik meg, hanem szilárd vallásos alapon álló, igaz hittel és erkölcsi jellemekkel tündöklő, munkás nemzedék által”. (9)

Vitás kérdések

A finanszírozás

Az első világháború anyagi és emberi veszteségei, az ország széles területeinek megszállása, majd a trianoni békével ezek elvesztése, a győztes országoknak fizetendő kárpótlás kritikussá tette az ország gazdasági helyzetét. A Teleki-, majd a Bethlen-kormány(ok) a stabilitás helyreállítása érdekében – többek közt – a költségvetési kiadások lefaragására kényszerült(ek). A megszorító politika az oktatásügyet is érintette. Kézenfekvőnek tűnhetett – noha erről közvetlen bizonyítékunk nincsen –, hogy a kormányzat a több lábon álló intézmények finanszírozását fogja vissza. A századfordulótól ugyanis a felekezeti iskolák összességében egyre nagyobb összegű állami támogatást élveztek. A középiskolákkal sorra kötötték meg az államsegélyről szóló szerződéseket: a fenntartáshoz és a tanárok fizetéséhez is hozzájárult az állam. A népiskolák fenntartói a növekvő kiadások forrását keresve szintén az állami segítségben találták meg a megoldást. A közoktatás dualizmus kori korszerűsítése, s ezzel kapcsolatosan az állam igényeinek érvényesítése ugyanis megteremtette ennek törvényi alapját (például: 1883: XXX. tc. vagy 1908: XLVI. tc.). A református egyházi fenntartók, ha tartottak is az autonómia csorbulásától, anyagi okok miatt elfogadták a felkínált lehetőséget. Tették ezt annál is inkább, mert a társadalom fokozódó szekularizációja miatt nem láttak reális esélyt saját forrásaik jelentős gyarapítására.

Az 1920-as évek első felében az említett okok miatt egymás után születtek meg a felekezeti iskolákat érintő restriktív intézkedések. 1922-ben a vallás- és közoktatásügyi miniszter 122 000. VIII. d. sz. rendelete a népiskolai fizetés-kiegészítő államsegély revíziójának keretében felülvizsgálta és újból megállapította a fenntartói hozzájárulást. (10) A javadalmi jegyzőkönyv természetbeni tételeit a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium (VKM) által megállapított kulcs szerint kellett átváltani. (11) Végrehajtásával szemben – noha a VKM gondos mérlegelést ígért – számos kifogás merült fel. (12) Volt olyan iskola, amelytől teljesen megvonták az államsegélyt. (13)

Hasonló revízióra került sor 1924-ben a középiskolák vonatkozásában: a VKM az állami fizetés-kiegészítés bizonyos százalékát – a fenntartók véleményét kikérve, a körülmények függvényében iskolánként változóan – az intézményekre hárította. (14) A középiskolák állami fenntartói hozzájárulásának inflációt követő valorizációja azonban elmaradt. Ahogy Baltazár Dezső püspök fogalmazott, a segély iskolánként 2 kg nem I.

osztályú húsrá sem volt elég. Az iskolák részben elvesztették, részben a háború alatt és utána felélték tőkéjüket (15), ezért újra és újra a tandíj felemelésére kényszerültek. (16)

A pedagógusok az állami kollégáik által élvezett különféle pótlékokat, a drágasági, háborús segélyeket nem vagy később kapták meg (17), forrásuk kigazdálkodása pedig gondot jelentett a fenntartóknak. (18) A tanítók kántori jövedelmét a VKM beszámította a tanítói javadalomba, hogy csökkentse a saját hozzájárulását, ami azt jelentette, hogy az egyházközségek kénytelenek voltak a kántori munkát külön díjazni, ha a tanítókkal méltányosak akartak lenni. (19)

Elmaradt a korábban biztosított népiskolai tandíjkárpótlás rendezése. (20) Hosszas vitát okozott, hogy 1924-ben a VKM egyoldalúan felemelte a tanítói nyugdíjárulékokat az inflációt is meghaladó mértékben, a háború előtti összeg többszörösére. Az egyházi fenntartók többsége nem tudta előteremteni a forrást. (21) A püspökök is arra biztatták őket, hogy próbálják a községekre áthárítani e terhet, hiszen az 1868. évi népiskolai törvény értelmében az ő kötelességük a népiskolai oktatás biztosítása. Több településen sikerült is megegyezésre jutni, ez azonban nem jelentette a kérdés egyértelmű és hosszú távú megoldását. 1927-ben ráadásul egy belügyminiszteri rendelet kimondta: ahol a községi pótdó meghaladja az 50 százalékot, ott az egyház nem segélyezhető. (22)

A finanszírozás az 1920-as években az egyház és állam közti oktatásügyi diskurzusok legfőbb kérdése volt, s nem csak az évtized első felében. A bethleni konszolidáció mindössze néhány gazdaságilag stabil évet hozott. Ezekben sem az állam, sem az egyház nem tudott eléggé megerősödni. Mire a helyzet megoldásához az eszközök rendelkezésre álltak volna, a Magyarországra is begyűrűző 1929. évi gazdasági világválság ismét aggasztó helyzetbe sodorta mindkét szereplőt.

Az intézményrendszer

A Horthy-korszak oktatási miniszterei az oktatásügy folytatólagos modernizációját, szervezeti és tartalmi korszerűsítését tűzték ki. Felül kellett vizsgálni, az ország új határai között a tankötelezettség végrehajtásának vannak-e akadályai. A kormányzat az 1920-as évek második felétől (jogi alapját az 1926: VII. tc. adta meg) nagyarányú fejlesztésbe fogott ezen a területen: állami népiskolákat és állami támogatással községi és felekezeti intézményeket építettek, illetve bővítettek ki. A felekezeti iskolák az Országos Népiskolai Építési Alapból vissza nem térítendő segélyt, illetve kedvezményes kölcsönt kaphattak. Mindezt kérelmezniük kellett, s a kérelem jogossága, a kérelmező anyagi helyzete függvényében kezdődhetett meg az építkezés. Az állam tehát az egyházak segítségére támaszkodva, közös teherviseléssel bővítette a népiskolák hálózatát, illetve a már meglévő intézményeket. Az állam párhuzamosan újabb jogokat szerzett magának a felekezeti iskolákban, hiszen előírta, hogy a segéllyel felépített új iskolákba az első tanítót ő jogosult kinevezni. (23)

Mindemellett – vagy ezzel szemben – igyekezett a meglévő iskolarendszert racionalizálni: elérni a vegyes felekezeti összetételű településeken a több kisebb iskola helyett lehetőleg egy közös, állami iskola létrehozását. A 30 fősnél kisebb iskolákat bezárták, illetve a létszám feletti tanítók után járó államsegélyt megvonták. (24)

Az állam modernizációs politikájával az iskolák fenntartói nehezen tudtak lépést tartani: a gazdasági krízis szinte állandósult. Főleg a Tiszántúlon volt kritikus a helyzet. A Dunamelléken a korszakra megmaradt iskolákat megtartották, sőt Budapesten 1926-ban – igaz, holland támogatással – 1926-ban megalakult a Julianna Elemi Iskola. (25) Ezzel szemben a nehéz sorban lévő, agrártermelésből élő alföldi egyházközségek közül többek számára elkerülhetetlenné vált az iskola feladása. (26)

A polgári iskolák keresettségére a korszakban tovább erősödött. A VKM a keresletet látva a fenntartók, így a református egyház figyelmét is felhívta ezen típus pártfogására.

Az egyházkerületek a minisztériumi óhaját továbbították az egyházközségeknek és alapításra ösztönözték őket. Polgári iskola létrehozása középiskola-hiányos településen valóban vállalhatóknak tűnt, ugyanis ez a típus egyre szélesebb társadalmi rétegeket vonzott. Tandíja alacsonyabb volt, mint a középiskolának, s a kapott műveltség gyakorlatiasabb, ezáltal könnyebben hasznosíthatóknak mutatkozott. (27) Ennek köszönhetően a korszakban mindkét vizsgált egyházkerületben több új polgári iskolát alapítottak vagy vettek át: a makói fiúiskolát (1923), a nyíregyházi leányiskolát (1926), a nagykőrösi fiúiskolát (1928), a debreceni fiúiskolát (1929). Mindegyik intézmény megkapta az államsegélyt, a tanári fizetés-kiegészítést. (28)

Az 1922. évi VI. törvénnyel, majd az új középiskolai törvénnyel (1924: XI.) a típusok eldöntése kapcsán az intézményrendszer felülvizsgálatára is sort kerített a VKM. A református iskolák közül – az Országos Közoktatási Tanács (OKT) javaslatára – a két vizsgált egyházkerületben 2–2 intézmény jövője került veszélybe. A kisebb iskoláké: egyrészt a gyönki és a kunszentmiklósi, másrészt a karcagi és a hajdúnánási gimnáziumé. (29) Az ok minden bizonnyal a háború után megugró értelmiségi munkanélküliség visszaszorítása volt. Mindkét egyházkerület a fenntartókkal és a városi önkormányzattal együttműködve végül elérte az iskolák fennmaradását. Ebből világosan látható volt, hogy a középiskolák az egyházi elit, illetve egyházas szellemiségű laikusok nevelése szempontjából elsődleges fontosságot élveztek, másrészt az egyház presztízskérdésként tekintett az ügyre. Autonómiája egyik fontos elemét képezte az iskolaállítás szabadsága, iskolafoktól függetlenül. (30) Végül mind a négy intézmény középiskolaként működhetett a továbbiakban is. (31) Sőt új református középiskola is létrejött mind a két kerületben: reálgimnázium Szeghalmon 1926-ban, Kecskeméten 1928-ban, Hódmezővásárhelyen pedig leánylíceum 1930-ban. (32)

Az 1924. évi középiskolai törvény kapcsán a típusválasztás szintén konfliktust generált a minisztérium és a református egyház között.³³ Az egyház rossz néven vette, hogy a közoktatási tárca az OKT indítványára törvény által felhatalmazva a reálgimnáziumi típust javasolta a református fenntartók többségének. Nehezményezte, hogy az arányszámot nézve a katolikus iskolák nagyobb hányadban maradhattak gimnáziumok. Mindkét egyházkerület hosszas tárgyalásokat folytatott az iskolák típusáról, de végül az egyháznak sikerült keresztülvinnie akaratát. Nemcsak a teológiaiak székhelyén működő fiú-középiskolák (a budapesti és a debreceni), hanem a nagykőrösi és a hódmezővásárhelyi, sőt végül a hajdúböszörményi és a mezőtúri is gimnázium maradhatott. Történt ez annak ellenére, hogy a VKM utóbbi kettőre vonatkozóan újra és újra elutasította a kérelmet. Az egyház a lelkész- és a tanárképzés szempontjával, illetve a görög nyelv tanításának hagyományával érvelt. (34) Mind a budapesti, mind a debreceni fiú-középiskola gimnázium maradt; e típus keresettségének csökkenését mutatja azonban, hogy a fenntartók az iskolák bővítését párhuzamos reálgimnáziumi osztályokkal képzelték el. A VKM azonban ez irányú kérésüknek nem adott helyet, csak tiszta profilú iskolákat engedélyezett. A vitát a görög nyelv fakultatívva tétele zárta le 1931-ben. (35)

A felsőfokon a tanárképzés kérdése mellett (36) a jogakadémiák jövője határozta meg az egyház és az állam közötti diskurzusokat. A kezdeményező a VKM volt, amely már a dualizmus korában is próbálta közvetett módon a jogakadémiák képzését visszaszorítani minőségi okokból az egyetemi jogi karok javára. Az 1920-as években ez a politika – általában a jogászképzés volumenének csökkentésével – folytatódott. A sárospataki és a Máramaroszigetről Hódmezővásárhelyre átköltöző református kerületi jogakadémiák a súlyos gazdasági helyzetben nehézségekkel küszködtek, köszönhetően annak is, hogy az állam megvonta oktatói fizetés-kiegészítő államsegélyét. Az országos egyházi szervek is reálisnak tartották az összevont jogakadémia fenntartását, így – az érintett egyházkerületek kezdeti vonakodása után – megszületett a megegyezés. Egyedülként a kecskeméti jogakadémia folytatta működését immár konventi, egyetemes református jelleggel. (37)

Tanítók és tanárok

Az állam és az egyház közötti diskurzusokban az oktatószeméllyel kapcsolatos kérdések alkotják a harmadik csoportot. Az évtized elején a menekült pedagógusok elhelyezésében általánosságban egyetértést figyelhetünk meg. A VKM kérte ugyanis a fenntartókat, hogy az állások betöltésénél részesítsék előnyben az utódállamokból érkező tanítókat és tanárokat. A Tiszántúli Egyházkerület közgyűlése a kérést elfogadta, s teljesítése mellett határozott – annak ellenére, hogy autonómiájára nézve aggályosnak tartotta azt. (38) Elvárta tőlük, hogy alkalmazkodjanak az egyház tradícióihoz, kövessék az egyházi iskolák nevelési-tanítási gyakorlatát, fogadják el szellemiségét. (39) Ugyanezen probléma merült fel a beosztott tanítók és tanárok esetén is. Sőt mivel ők állami alkalmazásban álltak, váratlan helyzetet jelentett esetleges elbocsátásuk. (40)

Az állam annak ellenére érvényesítette fiskális politikáját a református iskolákkal szemben, hogy az elvi egyetértés fennállt.

Mind a kultúrfölény, mind a neonacionalizmus elmélete azt kívánta volna, hogy felkarolja ezen iskolákat. A költségvetés stabilitásának kényszere mellett az intézkedésekre véleményünk szerint azért is került sor, mert az állam saját intézményrendszerében, illetve a rendelkezései révén fenntartótól függetlenül az összes iskolában megvalósította a vallásos (elsődlegesen keresztény) és nemzeti nevelés programját.

A református iskolákban a felekezeti jelleg, a vallásos nevelés miatt kitüntetett figyelmet tulajdonítottak az énektanításnak. Ennek az állami/budapesti tanterven túl fel kellett ölelnie – az előírások szerint – az egyházi dalokat is. (41) Éppen ezért nehezményezték, hogy a középiskolai énektanárok nem élvezhetnek államsegélyt, nem veszik fel őket az állami országos nyugdíjintézetbe, amiért több iskola nem is szervezte meg az énektanári állást, hanem kántorokat alkalmazott. (42)

A pedagógusok fegyelmi tekintetben az egyházi bíróságok joghatósága alá tartoztak. Javadalmi ügyekben azonban előfordult, hogy a polgári peres eljárásban megtámadták az iskolafenntartót világi bíróságnál. Ezt az eljárást az egyház helytelenítette, belső autonómiájának, saját alkalmazottai feletti intézkedési jogának csorbulását sérelmezte, s neheztelést fejezte ki az állammal szemben, amiért foglalkozik ezekkel az ügyekkel. (43)

Ellentétek bontakoztak ki az oktatásügy kettős, állami és egyházi felügyeletéből adódóan is. Az egyház ragaszkodott ahhoz, hogy tanítóival és tanáraival az állami hatóságok kizárólag a fenntartón keresztül érint-

kezzenek. (44)

A népiskolák számából adódóan gyakran találkozhatunk a követeléssel: az egykori református népiskoláknál a tanítói státuszokat – ahogy az átadási szerződésben kikötötték – a településen élők felekezeti arányszámának megfelelően töltsék be. (45)

Az egyház reakciója

A református egyház vezetői, illetve vezető testületei az állam politikáját értetlenkedve, sőt egy idő után megütközve, felerősödő nehezteléssel fogadták. Úgy vélték, az ellentétes a sokat hangoztatott kultúrfölény, illetve a vallásos nevelés céljával. Baltazár Dezső 1923-ban – az elmúlt évekre visszatekintve – az államot az „agresszivitás” vádjával illette, és a bánásmódot „mostohának” nevezte, hiszen véleménye szerint az egyház

csak azt kéri, ami az 1848: XX. tc. alapján megilleti. (46) Ravasz László 1921-ben szintén az 1848: XX. tc. „végrehajtását követelte” (Major, 1921, 36. o.).

A középiskolákat 1924-ben érő különböző jellegű hátrányos intézkedések (fizetés-kiegészítő segély csökkentése, típusválasztás, megszüntetési tervek) kapcsán a tiszántúli egyházkerületi közgyűlés az eljárást „méltánytalannak” és „egyenlőtlennek” nevezte. Hangsúlyozta, a pillanatnyi kényszerhelyzetnek engedve meg csak bele az állam követeléseibe, s annak érdekében, hogy az intézmények folyamatosan működhessenek. Felrótta, hogy a VKM nem veszi figyelembe kellőképpen az egyház anyagi lehetőségeit. (47)

Hasonló megállapításokkal találkozunk a népiskolai fenntartási költségek 1922-ben történt újabb szabályozása és a tanítói nyugdíjjarulékok felemelése kapcsán is. Ravasz László a közigazgatási szervek jóakarátát (is) hiányolta az eljárás során, s szemükre vetette, hogy nem kezelik partnerként az egyházat. Szerinte nem következetesek, s jogbizonytalanságot eredményez. (48) A Tiszántúli Egyházkerület közgyűlése nehezményezte, hogy a sérelmek nemhogy orvoslásra nem kerülnek, hanem még gyarapodnak is. (49) Egyre kétségbeesettebb, egyre keményebb hangon szólalt meg. 1926-ban cinikusan jegyezte meg: a templom elárverezése az egyetlen lehetősége a helyi egyházaknak a tanítói nyugdíjjarulék kifizetésére. Mindez a „keresztény alapon álló kormányzat nagyobb dicsőségére” szolgál – tette hozzá. (50) Ugyanebben az évben Baltazár püspök azt veti az oktatási kormányzat szemére, hogy a rendelkezésre álló forrásokat nem osztja el célszerűen: „Amikor a debreczeni kollégiumra épen most a magyar nemzeti irányzat kifejezetten inauquirált idején a nemzeti kultúra érdekében teljesített megmérhetetlen szolgálatait az elismerés teli markával kellene szórni anyagiakban is a megérdemelt jutalmakat, addig a vallás- és közoktatásügyi minisztérium egyik kezével más jelentéktelenebb célokra milliárdokat szórva, másik kezével velünk szemben vállalt szerződésbe li köteletségét érthetetlen következetességgel elutasítja.” (51) Ugyanez volt a véleménye Ravasz Lászlónak is. (52) Ravasz 1932-ben az elmúlt év iskolapolitikájának egyik konklúziójaként megállapította: „a felekezeti iskola lét és nemlét határán van”, az iskolafenntartás kérdésének azonnali tisztázása ezért véleménye szerint elkerülhetelen. (53)

Az egyházi reakciókban az egyenlő elbánás elvére hivatkozás volt az egyik fő érv. Baltazár Dezső úgy vélte, a katolikus egyház helyzete ingatlanvagyonra miatt sokkal kedvezőbb – ez azonban szerinte a támogatási politikában nem érvényesül. Vitatkozott a Glattfelder Gyula csanádi püspök által 1926-ban írt memorandum állításaival is. (54) Ravasz László szintén a jogegyenlőség biztosítását kérve számon az államon, a református egyházat „mostoha gyerekek” nevezve. (55)

Mind a három fentebb említett problémakör (56) előhozta az autonómia kérdését. Ravasz László püspök az állam terjeszkedéséről beszélt, s a kialakult helyzetet jogtalan-nak tekintette: az állam a fenntartóktól elvárja a szerződésben rájuk eső rész infláció szerinti rendezését, azonban a saját hányadát nem emeli fel, az általa gyakorolt jogokról viszont ennek ellenére nem mond le. (57) Szerinte „a felekezet fizet, az állam parancsol”. (58) Ugyanerre az ellentmondásra mutatott rá a tiszántúli egyházkerületi közgyűlés is. (59) A személyi ügyeknél és az intézmények felügyelete kapcsán általában is szóba került az önkormányzatiság.

Megoldás?

A nehézségek ellenére mindkét vizsgált egyházkerület vezetőinek, közgyűlésének véleménye egyértelmű és azonos volt: a református egyház jövőjének záloga az iskola. Nélkülük nem működhet, megerősödésének egyik legfontosabb eszköze. A felekezeti iskola intenzívebb vallásos nevelésénél fogva képes leginkább arra, hogy egyházas szel-lemben, egyházának elkötelezett felnőtteket neveljen az ifjúságból. (60) Párhuzamosan

mindent megtett a nem református iskolákban zajló vallásoktatás megszervezése érdekében. (61)

A tiszántúli kerületi közgyűlés 1921-ben kiemelte, csak a saját erőből történő anyagi megerősödés, s végül az anyagi függetlenség elérése lehet a végső cél. Egyházfenntartó alap létrehozását a körülmények miatt azonban nem tartotta megvalósíthatónak. Helyette nagyfokú takarékoságot javasolt, valamint a vagyon bankszerű kezelését. (62) Mindkettőt meg is valósította, a helyzet javulásához azonban ez nem volt elegendő. (63)

1923-ban Baltazár Dezső a földosztásra kerülő földek igénylését javasolta a fenntartóknak, ebből remélve többletbevételt. (64) Ő maga is az egyház belső megerősödésétől várta a javulást: így az „a maga célját a maga erején” szolgálhatná. (65) Ravasz László is azt tartotta volna ideálisnak, ha a felekezeti iskolák el tudnák tartani magukat, nem szorulnának rá az államsegélyre. (66) Baltazár 1928-ban felvetette az egyház és az állam elválasztásának kérdését, ami szerinte előbb-utóbb be fog következni. Erre fel kell készülnie az egyháznak, húzta alá, „egyetemes fenntartási alap vagy pénztár” alapításával. (67) Révész Imre debreceni lelkész, egyházi ügyész 1929-ben állami forrásokból Református Tanulmányi Alap létrehozását vetette fel. Szerinte így az egyház szabadabban tudna mozogni, s érvényesíteni autonómiáját. (68)

Az egyház érdekeinek hatékonyabb képviselése céljából az egyházkerületek korábbinál jobb együttműködése, a központi szervek révén való erőteljes képviselő, sőt a közös protestáns fellépés valósult meg. (69) Mindkét egyházkerület igyekezett a fenntartásba a községeket fokozottabban bevonni, s a realitás határán belül a fenntartókat is nagyobb áldozatvállalásra kérte. (70)

Konklúzió

Az 1920-as években a dualizmuskori oktatáspolitikát abból a szempontból folytatódott, hogy az állam fokozatosan további teret nyert a felekezetekkel szemben. Beesésének, beavatkozásának keretei már kialakultak, de ezen keretek olykor szűknek bizonyultak. Erre következtethetünk a jogértelmezési vitákból. (71) A támogatás korábban kialakított formái a korban is működtek, de az állam költségvetési nehézségekre hivatkozva csökkentette a forrásokat.

Az állam és az egyház közötti nézeteltérések oka a finanszírozás megoldatlanságában és ezzel szorosan összefüggve az autonómia értelmezésében kereshető. Az egyház anyagi gyengesége miatt olyan helyzetbe került, hogy állami segítség nélkül az állami jogszabályok által előírt módon másképp nem tudta volna fenntartani iskoláit. Ezekhez azonban minden erővel ragaszkodott, s csak ha végképp nem volt más lehetőség, akkor engedte a fenntartóknak az átadást. Erre a Tiszántúlon tömegesen az 1920-as, 1930-as évek fordulóján a gazdasági válság következtében került sor. A Dunamellék meg tudta őrizni iskolarendszerét a jobb feltételek miatt.

Az állam annak ellenére érvényesítette fiskális politikáját a református iskolákkal szemben, hogy az elvi egyetértés fennállt. Mind a kultúrfőlény, mind a neonacionalizmus elmélete azt kívánta volna, hogy felkarolja ezen iskolákat. A költségvetés stabilitásának kényszere mellett az intézkedésekre véleményünk szerint azért is került sor, mert az állam saját intézményrendszerében, illetve a rendelkezései révén fenntartótól függetlenül az összes iskolában megvalósította a vallásos (elsődlegesen keresztény) és nemzeti nevelés programját. E célt szolgálta a napi ima, a kötelező vallásoktatás, amelyet részint az állam finanszírozott, valamint a különféle ifjúsági egyesületek: a korszakunkban elsődlegesen a cserkészlet, amelynek elterjedését a VKM erőteljesen támogatta. A másik ok a felekezeti konfliktusok további kiéleződésétől való félelem lehetett. A felekezeti kérdés az 1920-as évek egyik meghatározó, társadalmi feszültségeket generáló „antinómiája” volt – ahogy azt már a korabeli értelmiségiek, mint Németh László (1940, 50–79. o.) és

Szekfű Gyula (1934, 427–434. o.) megállapították. Harmadik okként a társadalom erősödő szekularizációja merülhet fel, negyedikként pedig az etatizmus állapítható meg. Erre felsőházi beszédében Ravasz László is rámutatott. (72)

Mindezek, illetve az állam költségvetési nehézségei lehettek az okai annak, hogy nem történt érdemi lépés a VKM részéről a finanszírozás kérdésének megoldására. Az egyházon belül sem volt teljes az egység. A problémára már 1921-ben rámutatott a *Kunhegyesi Memorandum*. A hamarosan összeülő Zsinat azonban elodázta a döntést (*Kormos*, 1983, 277–278. o.). Egyre többen látták a kiutat az egyház és az állam szétválasztásában, így például Makkai Sándor (1932, 228–230. o.) és Révész Imre (1932, 155–157. o.), akik erről az 1930-as évek elején mint az egyház gyökerekhez visszatérő megújulásának feltételéről beszéltek, konkrétan is utalva az 1920-as évek egyházpolitikájára. Másrészt azonban ennek realizálása nem volt meg, ezért a mindennapok gyakorlatában az egyházi vezetők az 1848: XX. tc. talaján állva igyekeztek a békebeli állapotokhoz való visszatérést elérni – miközben világos volt számukra, hogy ez a politika az önkormányzati jogok további feladásával jár. A probléma kiéleződött, de a körülmények miatt mindkét fél inkább együtt élt vele.

Jegyzet

(1) Gergely Jenő professzor úrra emlékezve.

(2) Tiszántúli Református Egyházkerület közgyűlési jegyzőkönyvei, 1919, 1. o. 4., 24. o. 22–23., 320. o. 206., 437. o. 342., 447. o. 255., 472. o. 279.; 1920, 212. o. 383–384.; Dunamelléki Református Egyházkerület közgyűlési jegyzőkönyvei, 1919, 4. o. 4–5.

(3) Tiszántúli Református Egyházkerület közgyűlési jegyzőkönyvei, 1928, 10. o. 9. (Hozzá kell tennünk, hogy Horthy rövid ideig töltötte be a tisztséget, s később összeütöztetésbe került Baltazár püspökkel. [*Leel-Óssy*, 2000, 108. o.]

(4) Tiszántúli Református Egyházkerület közgyűlési jegyzőkönyvei, 1920, 212. o. 384.

(5) Tiszántúli Református Egyházkerület közgyűlési jegyzőkönyvei, 1920, 464. o. 529–530.; 1921, 516. o. 761., 763.; 1922, 517. o. 283.; 1923, 504. o. 332.

(6) Dunamelléki Református Egyházkerület közgyűlési jegyzőkönyvei, 1926, 8. o. 25.

(7) Dunamelléki Református Egyházkerület közgyűlési jegyzőkönyvei, 1929, 7. o. 29.

(8) Dunamelléki Református Egyházkerület közgyűlési jegyzőkönyvei, 1922, 126. o. 107.

(9) Tiszántúli Református Egyházkerület közgyűlési jegyzőkönyvei TTREK Jkv. 1920. 453. o. 488–489.

(10) A terv még 1921-ben megszületett, s az egyház ellenkezését váltotta ki (Tiszántúli Református Egyházkerület közgyűlési jegyzőkönyvei, 1921, 523. o. 773.). Még hevesebb volt az ellenállás 1922-ben, amikor a tiszántúli közgyűlés határozatában leszögezte: „egyházaink óriási összegeket költenek népnevelési célokra, felhívja a vallás- és közoktatásügyi Miniszter úr figyelmét arra, hogy a rendelet betüszterinti végrehajtása egyházaink közül soknak egész életét tenné kétségessé s dobná hiveink nagy számát a hitelenség karjaiba, éppen ezért tisztelettel kéri a

Miniszter urat, hogy e rendelkezés végrehajtásánál egyfelől sok terhet viselő egyházaink teherbíróképességét, másfelől a [...] vallás erkölcsi momentumokat figyelembe venni méltóztassék.” (Tiszántúli Református Egyházkerület közgyűlési jegyzőkönyvei, 1922, 446. o. 221.).

(11) 1922. évi 122 000. VIII. d. sz. VKM rendelet; Tiszántúli Református Egyházkerület közgyűlési jegyzőkönyvei, 1924, 375. o. 198.

(12) Tiszántúli Református Egyházkerület közgyűlési jegyzőkönyvei, 1923, 47. o. 19., 596. o. 426.; 1924, 233. o. 86–87.; 1925, 23. és 23a o. 12–13.; 1926, 35. o. 15–16.; 37. o. 16–17., 485. o. 208.; 1927, 73. o. 56.; Dunamelléki Református Egyházkerület közgyűlési jegyzőkönyvei, 1924, 6. o. 27.; 1925, 4. o. 28–29.

(13) Tiszántúli Református Egyházkerület közgyűlési jegyzőkönyvei, 1923, 554. o. 405.

(14) Tiszántúli Református Egyházkerület közgyűlési jegyzőkönyvei, 1923, 634. o. 437.; 1924, 286. o. 114., 323. o. 170–171.; 1925, 138. o. 100–101.; Dunamelléki Református Egyházkerület közgyűlési jegyzőkönyvei, 1924, 123. a 138.

(15) Tiszántúli Református Egyházkerület közgyűlési jegyzőkönyvei, 1919, 42. o. 47.; 1926, 229. o. 11. (Ezért, konkrétan a Debreceni Református Kollégium anyagi helyzetének stabilizációja miatt vállalkozott Baltazár püspök két amerikai adománygyűjtő körútra [1924, 179. o. 65.]

(16) Tiszántúli Református Egyházkerület közgyűlési jegyzőkönyvei, 1921, 524. o. 773–774.; 1922, 517. o. 283., 522. o. 299–301.; 1924, 111. o. 46., 121. o. 46–47., 324. o. 176–177.

(17) Tiszántúli Református Egyházkerület közgyűlési jegyzőkönyvei, 1921, 501. o. 736–737.

(18) Tiszántúli Református Egyházkerület közgyűlési jegyzőkönyvei, 1922, 158. o. 83–84.

(19) 1922. évi 122 000. VIII. d. sz. VKM rendelet 5. §.; Tiszántúli Református Egyházkerület közgyűlési jegyzőkönyvei, 1924, 222. o. 81.; 1925, 418. o. 132.; Dunamelléki Református Egyházkerület közgyűlési jegyzőkönyvei, 1924, 137. o. 164–165.

(20) 12 233/1924/VIII. c. sz. VKM rendelet; Tiszántúli Református Egyházkerület közgyűlési jegyzőkönyvei, 1923, 182. o. 151.; 1925, 20. o. 10.

(21) 1924. évi 000/IX. sz. VKM rendelet; Tiszántúli Református Egyházkerület közgyűlési jegyzőkönyvei, 1925, 20. o. 9–10., 34. o. 18.; 1926, 31. o. 13.; Dunamelléki Református Egyházkerület közgyűlési jegyzőkönyvei, 1924, 124. o. 139.

(22) Tiszántúli Református Egyházkerület közgyűlési jegyzőkönyvei, 1928, 245. o. 128–130.; Dunamelléki Református Egyházkerület közgyűlési jegyzőkönyvei, 1928, 6. o. 25.

(23) Tiszántúli Református Egyházkerület közgyűlési jegyzőkönyvei, 1926, 295. o. 45., 465. o. 211.; 1927, 94. o. 61–62., 109. o. 66., 381. o. 143., 383. o. 144., 397. o. 149.; 414. o. 156.; 1928, 178. o. 79., 179. o. 79., 204. o. 88., 209. o. 90., 551. o. 205., 553. o. 206., 567. a o. 212–213., 614. o. 227., 615. o. 227., 631. o. 232. 636. o. 233., 642. o. 236., 646. o. 237–238., 648. o. 239.; 1929, 197. o. 122., 199. o. 122., 215. o. 127., 221. o. 128., 225., 236. o. 138. stb.

(24) 144 843/1923. VIII/a. sz. VKM rendelet; Tiszántúli Református Egyházkerület közgyűlési jegyzőkönyvei, 1924, 554. o. 405.; 1925, 23. o. 12.; 1926, 253. o. 26., 410. o. 163.; Dunamelléki Református Egyházkerület közgyűlési jegyzőkönyvei, 1928, 6. o. 25.; 1929, 7. o. 29., 243. o. 139–141.

(25) Dunamelléki Református Egyházkerület közgyűlési jegyzőkönyvei, 1926, 8. o. 26–27.

(26) Tiszántúli Református Egyházkerület közgyűlési jegyzőkönyvei, 1923, 533. o. 375–376.; 1928, 214. o. 91., 289. o. 158., 301. o. 169., 505. o. 165–66., 506. o. 166–167., 507. o. 167–168.; 1929, 152. o. 97.

(27) Tiszántúli Református Egyházkerület közgyűlési jegyzőkönyvei, 1923, 189. o. 154., 526. o. 364.; 1926, 399. o. 143., 413. o. 157–161.; Dunamelléki Református Egyházkerület közgyűlési jegyzőkönyvei, 1925, 113. o. 145.; 1927, 189. o. 170.

(28) Tiszántúli Református Egyházkerület közgyűlési jegyzőkönyvei, 1923, 523. o. 365.; 1924, 360. o. 192–193.; 1925, 346. o. 113.; 1926, 235. o. 7., 421. o. 163.; 1928, 222. o. 101., 106., 109.; 1929, 109. o. 64–65.; Dunamelléki Református Egyházkerület közgyűlési jegyzőkönyvei, 1928, 6. o. 28. (Nyíregyházán a Kálvineummal kapcsolatban protestáns tanítóképző is nyílt 1928-ban [1928, 493. o. 162.])

(29) Hogy a VKM mily egyéb szempontok alapján javasolta éppen ezen iskolák megszüntetését, annak megállapításához további kutatások szükségesek. A békési gimnázium tanulói létszáma ugyanis kisebb

volt, mint a karcagié, körülbelül akkora, mint a hajdúnánásié.

(30) Tiszántúli Református Egyházkerület közgyűlési jegyzőkönyvei, 1924, 141. o. 54–55., 323. o. 171.; 1925, 329. o. 83.; Dunamelléki Református Egyházkerület közgyűlési jegyzőkönyvei, 1922, 126. o. 106–109.; 1924, 123. o. 137.

(31) Tiszántúli Református Egyházkerület közgyűlési jegyzőkönyvei, 1924, 327. o. 172.

(32) Tiszántúli Református Egyházkerület közgyűlési jegyzőkönyvei, 1925, 335. o. 97–98.; 1926, 123. o. 73–75., 377. o. 112.; 1928, 270. o. 144., 480. o. 125.; 1929, 124. o. 79., 452. o. 132.; 1931, 48. o. 29. (A szeghalmi iskolát alapítvány működtette, korszakunkban hiába kérvényezett államsegélyt, ismételtlen visszautasította a VKM.) Kecskeméten az alapítást megelőzően évekig leány-középiszkolai tanfolyam indult. (Dunamelléki Református Egyházkerület közgyűlési jegyzőkönyvei, 1925, 108. o. 125.) Dunamelléki Református Egyházkerület közgyűlési jegyzőkönyvei, 1927, 191. o. 179–180.; 1928, 127. o. 121–125.

(33) 1926-ban a leány-középiszkolák típusát kellett meghatározni. Ekkor azonban nem alakult ki hasonló vita.

(34) Tiszántúli Református Egyházkerület közgyűlési jegyzőkönyvei, 1924, 141. o. 54–55., 346. o. 178.; 1925, 147. o. 106., 334. o. 96–97.; 1926, 125. o. 76–77. Dóczi görög és latin szakos tanárként különösen ellenezte a változtatást (1925, 319. o. 64–65.). Dunamelléki Református Egyházkerület közgyűlési jegyzőkönyvei, 1924, 123. o. 137–138.; 1927, 186. o. 147., 150. (A budapesti csak elhúzódo tárgyalások eredményeként maradtathott gimnázium.)

(35) Tiszántúli Református Egyházkerület közgyűlési jegyzőkönyvei, 1927, 169. o. 109.; 1928, 233. o. 118–119., 418. o. 69.; 1931, 50. o. 30–31., 196. o. 127–128.

(36) Ezzel a témával *A református egyház és a tanárképzés (1867–1952)* című, a VI. Kiss Árpád Emlékonferencia előadásait tartalmazó kötetben, 2010 folyamán megjelenő írásunkban foglalkozunk.

(37) *Ladányi*, 1969, 76–79.; Tiszántúli Református Egyházkerület közgyűlési jegyzőkönyvei, 1923, 328. o. 230., 550. o. 401.; 1924, 96. o. 36–37.; Dunamelléki Református Egyházkerület közgyűlési jegyzőkönyvei, 1921, 179. a és b o. 20.; 1922, 124. o. 93.; 1923, 81. o. 84–85.; 1924, 6. o. 25.; 1924, 117. o. 126–127.

(38) Tiszántúli Református Egyházkerület közgyűlési jegyzőkönyvei, 1920, 214. o. 384–386.

(39) Tiszántúli Református Egyházkerület közgyűlési jegyzőkönyvei, 1921, 545. o. 794.

(40) Tiszántúli Református Egyházkerület közgyűlési jegyzőkönyvei, 1922, 434. o. 218.

(41) Tiszántúli Református Egyházkerület közgyűlési jegyzőkönyvei, 1921, 37. o. 554.; 1923, 523. o. 362.

(42) Tiszántúli Református Egyházkerület közgyűlési jegyzőkönyvei, 1921, 528. o. 777.; 1922, 517. o. 291.; 1923, 168. o. 135.; 1925, 329. o. 84–85., 337. o. 99.; 1926, 375. o. 107.

(43) Tiszántúli Református Egyházkerület közgyűlési jegyzőkönyvei, 1924, 444. o. 235–236., 472. o. 243–245.; 1926, 265. o. 33.; 1927, 211. o. 145.; 1928, 229. o. 132.

(44) Tiszántúli Református Egyházkerület közgyűlési jegyzőkönyvei, 1920, 215. o. 386.; 1925, 21. o. 11., 25. o. 14.; 1927, 208. o. 144., 210. o. 144–145.; Dunamelléki Református Egyházkerület közgyűlési jegyzőkönyvei, 1927, 185. o. 141–142.

(45) Tiszántúli Református Egyházkerület közgyűlési jegyzőkönyvei, 1921, 599. o. 810.; 1922, 84. o. 30.; 1923, 62. o. 27.; 1923, 417. o. 262.

(46) Tiszántúli Református Egyházkerület közgyűlési jegyzőkönyvei, 1923, 637. o. 244.

(47) Tiszántúli Református Egyházkerület közgyűlési jegyzőkönyvei, 1924, 323. o. 171.

(48) Dunamelléki Református Egyházkerület közgyűlési jegyzőkönyvei, 1923, 5. o. 19.; 1925, 4. o. 28–29.; 1926, 8. o. 25.

(49) Tiszántúli Református Egyházkerület közgyűlési jegyzőkönyvei, 1924, 464. o. 241.; 1925, 20. o. 9–11.

(50) Tiszántúli Református Egyházkerület közgyűlési jegyzőkönyvei, 1926, 31. o. 14.; lásd továbbá: 1927, 19. o. 9.

(51) Tiszántúli Református Egyházkerület közgyűlési jegyzőkönyvei, 1926, 229. o. 12.

(52) Dunamelléki Református Egyházkerület közgyűlési jegyzőkönyvei, 1924, 6. o. 26–27.

(53) Az 1931. évi július hó 18-ára hirdetett országgyűlés Felsőházának Naplója, I. 358–359.

(54) Tiszántúli Református Egyházkerület közgyűlési jegyzőkönyvei, 1925, 248. o. 8.; 1927, 246. o. 15–16.; 1928, 356. o. 9–10.; Az 1927. január hó 25-ére hirdetett országgyűlés Felsőházának Naplója, I–II. 10–11., 216. (A tiszántúli közgyűlés is hivatkozik az egyenlő elbánás elvére: 1926, 355. o. 74.)

(55) Dunamelléki Református Egyházkerület közgyűlési jegyzőkönyvei, 1923, 5. o. 19.

(56) Konfliktus egyéb kérdésekben is kialakult például a debreceni egyetemnek a Kollégium épületéből

történő késedelmes kiköltözése kapcsán, vagy mert a VKM a jogszabályok, illetve a jogszokás ellenére előzetes jóváhagyás jogát vezette be), ezekre azonban jelen tanulmányunkban nem tudunk kitérni.

(57) Dunamelléki Református Egyházkerület közgyűlési jegyzőkönyvei, 1924, 6. o. 27.

(58) Dunamelléki Református Egyházkerület közgyűlési jegyzőkönyvei, 1926, 8. o. 24–25.

(59) Tiszántúli Református Egyházkerület közgyűlési jegyzőkönyvei, 1921, 528. 776–777.; 1923, 634. o. 437–438.

(60) Például: Tiszántúli Református Egyházkerület közgyűlési jegyzőkönyvei, 1925, 510. o. 201., 523. o. 207.; 1927, 19. o. 9.

(61) Pl. Dunamelléki Református Egyházkerület közgyűlési jegyzőkönyvei, 1923, 5. o. 17.; 1925, 4. o. 21., 25.

(62) Tiszántúli Református Egyházkerület közgyűlési jegyzőkönyvei, 1921, 277. o. 635–636.

(63) Tiszántúli Református Egyházkerület közgyűlési jegyzőkönyvei, 1924, 3. o. 4.

(64) Tiszántúli Református Egyházkerület közgyűlési jegyzőkönyvei, 1923, 30. o. 12. Erre volt is példa: vedd össze: Tiszántúli Református Egyházkerület közgyűlési jegyzőkönyvei, 1923, 572. o. 412.

(65) Tiszántúli Református Egyházkerület közgyűlési jegyzőkönyvei, 1924, 205. o. 75.

(66) Dunamelléki Református Egyházkerület közgyűlési jegyzőkönyvei, 1924, 6. o. 27.

(67) Tiszántúli Református Egyházkerület közgyűlési jegyzőkönyvei, 1928, 356. o. 9.

(68) Tiszántúli Református Egyházkerület közgyűlési jegyzőkönyvei, 1929, 19. o. 10.

(69) Tiszántúli Református Egyházkerület közgyűlési jegyzőkönyvei, 397. o. 138.

(70) Tiszántúli Református Egyházkerület közgyűlési jegyzőkönyvei, 1922, 536. o. 313., 1923, 504. o. 332.; Dunamelléki Református Egyházkerület közgyűlési jegyzőkönyvei, 1925, 4. o. 29.

(71) Lásd például: Tiszántúli Református Egyházkerület közgyűlési jegyzőkönyvei, 1922, 405. o. 107–108.

(72) Az 1931. évi július hó 18-ára hirdetett országgyűlés Felsőházának Naplója, I. 357.; Nagy, 2000, 134. o., 136. o.

Irodalom

Rendeletek

A m. kir. vallás- és közoktatásügyi miniszternek 12.233/1924/VIII. c. számú rendelete a nem állami elemi népiskolák fenntartói által fizetett államsegélyek iránti felterjesztéshez melléklendő iratok tárgyában. *Hivatalos Közlöny*, **32.** 8. sz. 87–88.

A m. kir. vallás- és közoktatásügyi miniszternek 136.000/1923. számú rendelete a nem állami elemi iskolai tanítók, óvónők és állandó gyermekmenedékház-vezetők illetményei tárgyában. *Hivatalos Közlöny*, **31.** 21. sz. 293–296.

A m. kir. vallás- és közoktatásügyi miniszternek 144.843/1923. VIII/a sz. rendelete az elemi iskolákba járó tankötelesek számának csökkenése folytán szükségessé váló intézkedések tárgyában. *Hivatalos Közlöny*, **31.** 1. sz. 1–2.

A m. kir. vallás- és közoktatásügyi miniszternek 152.500/1923. VIII/c. sz. rendelete a nem állami elemi iskolai tanítók, óvónők és állandó gyermekmenhelyvezetőknök államsegélyének felülvizsgálata tárgyában kiadott rendelet végrehajtása tárgyában. *Hivatalos Közlöny*, **31.** 1. sz. 2.

A m. kir. vallás- és közoktatásügyi miniszternek 1924. évi 95.000/IX. számú körrendelete a „nem állami tanszemélyzet orsz. nyugdíjintézetét” szabályozó 7001/1924. évi M. E. számú kormányrendelet végrehajtása tárgyában. *Hivatalos Közlöny*, **32.** 23. sz. 260–275.

A m. kir. vallás- és közoktatásügyi miniszternek 61.300/1923. – VIII/c. számú rendelete a községi és hitfelekezeti elemi népiskoláknál működő s az államkincstár által javadalmazott állami elemi iskolai rendes vagy helyettes tanítók után az iskolafenntartók által fizetendő pénzgyenérték megállapítása tárgyában. *Hivatalos Közlöny*, **31.** 20. sz. 284–285.

A m. kir. vallás- és közoktatásügyi miniszternek 99.500/1924. számú rendelete az elemi iskolai beíratási díj megállapítása és a községi és hitfelekezeti elemi népiskolák részére tandíjkárpótlás címen folyósított államsegélyek szabályozása tárgyában. *Hivatalos Közlöny*, **32.** 22. sz. 261–263.

A m. kir. vallás- és közoktatásügyi miniszternek az 1922. évi 164.127. VIII. c. számú rendelete a községi és hitfelekezeti elemi népiskolai tanítók (óvónők) állami segélyezésének tárgyában. *Hivatalos Közlöny*, **30.** 24. sz. 440–441.

A m. kir. vallás- és közoktatásügyi miniszternek az 1922. évi december hó 21-én 130,700/VIIIa. sz. a. kiadott rendelete az iskoláztatási köteleesség teljesítésének biztosításáról szóló 1921. évi XXX. törvény-cikk végrehajtása tárgyában. *Hivatalos Közlöny*, **31.** 2. sz. Melléklet, 9.

A m. kir. vallás- és közoktatásügyi miniszternek az 1922. évi VI. t.-c. 4. és a XVIII. 8. t.-c. §§ alapján kiadott 1922. évi 122,000. VIII. d. számú rendelete az államsegélyes községi és hitfelekezeti elemi népisko-

lai tanítói- és óvónői állások, valamint az azok után adott államsegélyek felülvizsgálata tárgyában. *Hivatalos Közlöny*, **30.** 18. sz. 327–331.

Jegyzőkönyvek, naplók

Az 1927. január hó 25-ére hirdetett országgyűlés Felsőházának Naplója. (1927–1931)I–VI. Budapest.

Az 1931. évi július hó 18-ára hirdetett országgyűlés Felsőházának Naplója. (1932)I. Budapest.

Dunamelléki Református Egyházkerület közgyűlési jegyzőkönyvei. 1868–1948. (1944–1948. közötti jegyzőkönyvek: RL A/10 24–25. doboz.)

Tiszántúli Református Egyházkerület közgyűlési jegyzőkönyvei. 1874–1881., 1903–1906., 1919–1932.

Egyéb források

Bíró Sándor, Bucsay Mihály, Tóth Endre és Varga Zoltán (1949): *A magyar református egyház története*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest.

Csizmadia Andor (1966): *A magyar állam és az egyházak jogi kapcsolatának kialakulása és gyakorlata a Horthy-korszakban*. Akadémiai Kiadó – Zrínyi Kiadó, Budapest.

Csohány János (1983): A magyar állam valláspolitikája és a református egyház. In: Bartha Tibor és Makkai László (szerk.): *Tanulmányok a Magyarországi Református Egyház történetéből 1867–1978*. Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, Budapest. 91–103.

Hörcksik Richárd (1883): Református iskola és nevelés. In: Bartha Tibor és Makkai László (főszerk.): *Tanulmányok a Magyarországi Református Egyház történetéből, 1867–1978*. Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, Budapest. 299–311.

Husztai József (1942): *Gróf Klebelsberg Kuno életműve*. K. n., h. n.

Kelemen Elemér (2002): *Hagyomány és korszerűség. Oktatáspolitikai a 19–20. századi Magyarországon*. Oktatókutató Intézet – Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest.

Kormos László (1983): Református egyház a magyar politikai életben. In: Bartha Tibor és Makkai László (főszerk.): *Tanulmányok a Magyarországi Református Egyház történetéből, 1867–1978*. Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, Budapest. 271–298.

Kornis Gyula (1927): *Magyarország közoktatásügye a világháború óta*. Magyar Paedagogiai Társaság, Budapest.

- Ladányi Andor (1969): *A magyarországi felsőoktatás a dualizmus kora második felében*. Felsőoktatási Pedagógiai Kutatóközpont, Budapest.
- László T. László (2005): *Egyház és állam Magyarországon 1919–1945*. Szent István Társulat, Budapest.
- Leel-Össy Lóránt (2000): *Baltazár Dezső püspök élete és munkássága. Dokumentumok, könyvek, családi emlékezések alapján*. Magánkiadás, Esztergom
- Lendvai L. Ferenc (1987): *A magyar protestantizmus 1918–1948*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest.
- Major János (1921, szerk.): *Ravasz László beiktatása alkalmából elhangzott beszédek és imák*. Dunemelléki Református Egyházkerület, Budapest.
- Makkai Sándor (1932): Nyilvánvaló evangélium. *Protestáns Szemle*, **41**. 225–230.
- Mann Miklós (1997): *Oktatáspolitikusok és koncepciók a két világháború között*. Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum, Budapest.
- Molnár Sándor Károly (2003): Adalékok Baltazár Dezső életéhez. *Kút*, **2**. 3–4. sz. 80–93.
- Nagy Péter Tibor (2000): *Járszalag és aréna. Egyház és az állam az oktatáspolitikai erőterében a 19. és a 20. századi Magyarországon*. Új Mandátum, Budapest.
- Németh László (1940): A magyar élet antinómiái. In: uő: *A minőség forradalma*. III–IV. Magyar Élet, Budapest. 50–79.
- Ormos Mária (2003): Politikai ideológia a két világháború között. In: Vonyó József (szerk.): *Társadalom és kultúra Magyarországon a 19–20. században. Tanulmányok*. Magyar Történelmi Társulat – Pro Pannonia, Budapest–Pécs. 75–86.
- Rébay Magdolna (2003): A felekezeti kérdés az 1920-as, 1930-as évek fordulóján a Református Figyelő és a Magyar Kultúra írsaiban. *Kút*, **2**. 3–4. sz. 165–175.
- Révész Imre (1932): Hová? Tünődések egy könyv felett. *Protestáns Szemle*, **41**. 153–158.
- Szekfű Gyula (1934): *Három nemzedék és ami utána következik*. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest.
- T. Kiss Tamás (1998): *Állami művelődéspolitikai az 1920-as években. Gróf Klebelsberg Kuno kultúrát szervező munkássága*. Magyar Művelődési Intézet – Mikszáth Kiadói Kft., Budapest–Salgótarján.
- Tökéczki László (1999): Az egyházak és az iskolázta-tás Klebelsberg Kuno nézeteiben. In: T. Kiss Tamás (szerk.): *Klebelsberg Kuno*. Új Mandátum, Budapest. 307–315.